रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा समाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत

नेपाली केन्द्रीय विभागको एम्.ए. दोस्रो वर्षको

दशौँ पत्रको प्रयोजनको लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

रेशम थापा

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर

२०७४

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा समाजिक शास्त्र सङ्काय नेपाली केन्द्रीय विभाग दोस्रो वर्षका छात्र श्री **रेशम थापा**ले मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । म उहाँको यस शोधकार्यसँग पूर्ण सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

डा. अशोक थापा

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि. कीर्तिपुर

मिति २०७४/०५/११

स्वीकृतिपत्र

१. सहप्रा.डा. भरतकुमार भट्टराई (नि. विभागीय प्रमुख) ....

२. डा. अशोक थापा (शोधनिर्देशक) ....

३. प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल (बाह्य परीक्षक) ....

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

मिति : २०७४/०५/२२

कृतज्ञताज्ञापन

रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलीत मारुनी लोकनाटकको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष दसौँ पत्रको प्रयोजनार्थ आदणीय गुरु डा. अशोक थापाज्यूको निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । प्राज्ञिक सल्लाह तथा कुशल निर्देशनका लागि विद्वान गुरुप्रति श्रद्धाभाव प्रकट गर्दछु । प्रस्तुत शोधशीर्षकलाई विभागीय स्वीकृति प्रदान गरी मलाई यस विषयमा शोधकार्य गर्ने अवसर प्रदान गर्नु हुने विभागीय प्रमुख एवं आदणीय गुरु प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम तथा विभागका सम्पूर्ण विद्वान गुरुहरूप्रति अनुगृहीत छु । महत्त्वपूर्ण सुझाव तथा उत्प्रेरणा प्रदान गर्नु हुने आदरणीय गुरु प्रा.डा. मोतीलाल पराजुलीप्रति कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । यस शोधकार्यमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न भई मारुनी नाटको गीतहरू भनिदिएर वा गाएर सामग्री सङ्कलनमा सहयोग गर्नु हुने आदरणीय गुरुहरू कृष्ण कवर, दोमे कवर, कटुवा, तेज बहादुर खड्का, नाइके, दिल बहादुर विष्ट, मोती लाल खत्री, नेत्र बहादुर खत्री, माधब कवर, बाम बहादुर घर्ती, शोभाराम के.सी., दल बहादुर घर्ती, दुर्गा घर्ती, हेम राज थापा, महेन्द्र थापा, जगे वि.क., पूर्णबहादुर घर्ती, रामसर खट्का, दीर्घ घर्ती, राम बहादुर घर्ती, चेतमान खट्का र हरी घर्ती आदि गुरु, मारुनी, गायकमण्डलीहरू र मदलेप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । सामग्री सङ्कलन कार्यमा विभिन्न गा.वि.स. का गुरुहरूसँग भेट गराउनमा सहयोग पुऱ्याउने व्यत्तीहरू दिपक थापा, युवराज घर्ती, भेष बहादुर विष्ट, गन बहादुर थापा, तेज बहादुर पुन, रमेश सेन, बुद्धिलाल वली, सागर गिरी, दिलाराम बाठा, मिलन भण्डारी, दिपक अधिकारीप्रति ऋृणी छु । त्यस्तै सामग्री सङ्कलन कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय र अथार मगर प्रतिष्ठानको अमूल्य सहयोग पनि मेरा लागि उल्लेख्य छ ।

अध्ययनका क्रममा मैले प्रस्तुत शोधशीर्षकलाई एउटा चुनौती र अवसरको रूपमा अनुभव गरे । आफ्नै गाउँघरमा मारुनीको वेशमा नाच्ने यस लोकनाटकको परमपरमगत वेशभूषा, विधिविधान र कथानक लोप भएको देखि यसको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा लाग्ने भित्री इच्छ्या पलाएर आयो र यो कार्यमा लागे । हालसम्म यस जिल्लामा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको सामान्य रूपमा पनि अध्ययन नभएको सन्दर्भमा यो लोकनाटक प्रदर्शन गर्ने स्थल र त्यहाँ स्थित मुख्य गायकहरूसँग भेटी सामग्री सङ्कलन गर्ने विषय पर्कै पनि

सजिलो थिएन तथापि दरिलो साहस र आटका साथ हिम्तत लिएको हुँ । यस शोधकार्यको अध्ययनबाट रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको परम्परा अत्यन्तै सुदीर्घ रहेको पाइयो । लुप्त र गुप्त अवस्थामा गाउँघरका कुनाहरूमा छरिएर रहेका यस्ता मारुनी लोकनाटकका गीतहरूलाई सङ्कलन गरी संरक्षण गर्नु मेरा लागि एउटा महत्त्वपूर्ण अवसरको रूपमा रह्यो । यस्ता छहरिएर रहेका लोकसामग्रीलाई सङ्कलन गर्ने क्रममा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउने सम्पूर्ण जिल्ला बासीहरूमा हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । यही अध्ययन, परिश्रम र सबै मेरा सुभेच्छुकहरूको सहयोग सल्लाह र प्रतिक्रियाको एक सुन्दर थुङ्गाको रूपमा मैले यो शोधकार्यलाई लिएको छु । यसलाई कसरी ग्रहण गर्ने सम्पूर्ण तपाईहरूमा नै भर पर्ने छ । प्रस्तुत शोधकार्यले रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको बारेमा जानकारी गराउन निश्चय पनि सहयोग पुऱ्याउने छ भन्ने आशा लिएको छु ।

जस्तोसुकै दुःख र कष्टका साथ पनि सधै हाँसेर मलाई उचित समय, साधन र वातावरण दिएर मेरो अध्ययनलाई निरन्तरता प्रदान गर्नु हुने पूजनीय आमा हिरा थापा मगर, दाइ विजय थापा मगर, भाउजू सविता थापा मगरप्रति म चीर ऋणी छु । यस अध्ययन कार्यमा महत्त्वपूर्ण सुझाउ, सल्लाह र हरेक दृष्टिकोणबाट सहयोग पुऱ्याउनु हुने मेरा गुरुहरू दामोदर के.सी., कमल राज भटराई, खडानन्द पोखेल, केशव राज पोखेलप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । श्री रामेश्वरी माध्यमिक विद्यालयका सम्पूर्ण आदरणीय गुरुहरू र समग्र घोडागाउँ बासीहरूलाई सम्झन चाहन्छु ।

यस शोधपत्रको टङ्कन गरिदिने सहदेव महर्जनप्रति हार्दिक धन्यावाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा यस शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत गर्दछु ।

रेशम थापा
शैक्षिक सत्र २०६९ /७०
रोल्नं : ६९
र.नं. : ६-१-५४-४७६-२००४

विषयसूची

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

स्वीकृतिपत्र

कृतज्ञताज्ञापन

विषयसूची

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय **१-७**

१.१ विषयपरिचय १

१.२ समस्याकथन २

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य ३

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा ३

१.५ शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व ५

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन ६

१.७ शोधविधि ६

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि ६

१.७.२ सामग्री विश्लेषण विधि ७

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा ७

दोस्रो परिच्छेद : लोकनाटकको सैद्धान्तिक परिचय **८-२६**

२.१ लोकनाटकको परिचय ८

२.२ लोकनाटकको परिभाषा ९

२.३ लोकनाटकको प्रयोजन १०

२.४ लोकनाटकका प्रकारहरू ११

२.४.१ विषयवस्तुको आधारमा लोकनाटकको प्रकारहरू १२

(१) सामाजिक लोकनाटक १३

(२) ऐतिहासिक लोकनाटक १३

(३) पौराणिक लोकनाटक १३

(४) अतिप्राकृतिक लोकनाटक १४

२.४.२ आकारको आधारमा लोकनाटकको प्रकारहरू १४
(१) लघु लोकनाटक १४
(२) बृह्त लोकनाटक १४
२.४.३ सहभागीताका आधारमा लोकनाटकको प्रकारहरू १५
(१) एकल नृत्यमूलक लोकनाटक १५
(२) समूह नृत्यमूलक लोकनाटक १५
२.४.४ प्रयोजनको आधारमा लोकनाटकको प्रकारहरू १५
(१) अनुष्ठानबद्ध लोकनाटक १५
(२) अनुष्ठानमुक्त लोकनाटक १६
२.५ लोकनाटको विशेषताहरू १६
(१) मङ्गलगान १७
(२) गुरु परम्परा १७
(३) उद्देश्यमूलकत्ता १७
(४) परम्परागत मौखिक अभिव्यत्ति १८
(५) परम्परागत वेशभूषा १८
(६) आख्यानयुक्त गीतिनृत्य १८
(७) खुल्ला रङ्गमञ्च तथा दृश्यविधान १९
(८) स्थानीयता १९
(९) आनुष्ठानिकता १९
(१०) सङ्गीतात्कता २०
(११) सन्दिग्ध ऐतिहासिकता २०
(१२) अन्य विशेषताहरू २१
२.६ नेपालमा लोकनाटकको अवस्था २१
२.७ रोल्पामा लोकनाटकको अवस्था २२
२.८ मारुनी लोकनाटकको परिचय २३
२.८.१ मारुनी लोकनाटकको विकास परम्परा २३
२.८.२ मारुनी लोकनाटकको वर्गीकरण २४
२.९ निष्कर्ष २६

तेस्रो परच्छिेद : रोल्पा जिल्लाको परिचय **२७-३३**
३.१ रोल्पा जिल्लाको नामकरण २७
३.२ भौगोलिक अवस्था र हावापानी २७
३.३ भाषिक अवस्था २८
३.४ साहित्यिक अवस्था २८
३.५ रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगको लोकसाहित्यिक अवस्था २९
(१) लोकगीत ३०
(२) लोककथा ३१
(३) गाउखाने कथा ३२
(४) उखान टुक्का ३२
(५) लोकगाथा ३३
३.६ निष्कर्ष ३३
चौथो परिच्छेद : रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको वर्गीकरण र विश्लेषण **३४-७१**
४.१ रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको परम्परा ३४
४.२ रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको वर्गीकरण ३५
४.३ मारुनी लोकनाटकको विश्लेषण ३६
४.३.१ आख्यानमुक्त मारुनी लोकनाटक ३६
(१) पैसारू ३६
(२) झुम्के वा टप्पा ३६
(३) खेली ३८
४.३.२ आख्यानयुक्त मारुनी लोकनाटक ३९
४.३.२.१ पौराणिक लोकनाटक ४०
४.३.२.२ रामायण मारुनी लोकनाटकको परिचय ४०
४.३.२.३ लोकनाटकको तत्त्वको आधारमा रामायण मारुनी लोकनाटकको विश्लेषण ४०
१ कथानक ४०
२ पात्र ४२

(१) रङ्गमञ्चीय पात्र ४२
(२) आख्यानगत पात्र ४४
३ संवाद ४६
४ अभिनय ४७
(१) आङ्गिक अभिनय ४७
(२) वाचिक अभिनय ४७
(३) आहार्य अभिनय ४७
५ उद्देश्य ४७
६ द्वन्द्व ४८
७ परिवेश ४८
८ सङ्गीत र लय ४९
९ भाषा ४९
१० शैली ५०
४.३.२ सामाजिक मारुनी लोकनाटकको परिचय ५०
४.३.२.१ सोरठी मारुनी लोकनाटकको परिचय ५१
४.३.२.२ आख्यान तत्त्वको आधारमा सोरठी मारुनी लोकनाटकको विश्लेषण ५१
१ कथानक ५१
२ पात्र ५२
(१) रङ्गमञ्चीय पात्र ५३
(२) आख्यानमा प्रस्तुत हुने पात्र ५४
३ संवाद ५५
४ अभिनय ५६
(१) आङ्गिक अभिनय ५६
(२) वाचिक अभिनय ५६
(३) आहार्य अभिनय ५६
५ उद्देश्य ५६
६ द्वन्द्व ५७

७ परिवेश ५७

८ सङ्गीत र लय ५८

९ भाषा ५८

१० शैली ५९

४.४ रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको उठान र बैठान प्रक्रियाहरू ६०

४.४.१ प्रथम चरण : मारुनी लोकनाटकको उठान प्रक्रिया ६०

(१) सङ्गीतमार्फत देवताको मान राख्नु ६०

(२) मारुनी लोकनाटकको उत्पत्तिको जानकारी दिनु ६१

(३) देवीदेवताको मङ्गलगान गर्नु ६२

(४) गहना र कपडा पहिऱ्याउनु ६४

४.४.२ मध्य चरण : देवीदेवताको बन्धन बाँधेपछि बन्धन नफुकाउँदासम्म प्रस्तुत गरिने प्रक्रिया ६६

(१) भैलो खण्ड ६६

(२) दान माग्ने खण्ड ६७

(३) आशिक खण्ड ६८

४.४.३ अन्तिम चरण : मारुनी लोकनाटकको बैठान प्रक्रिया ६८

(१) बिदा माग्ने प्रक्रिया ६८

(२) मारुनीले लगाएका सामग्री फुकाउने प्रक्रिया ६९

(३) बाचा बाँध्ने प्रक्रिया ७०

(४) वाद्यवादनका सामग्रीलाई भोगदिने प्रक्रिया ७१

४.५ निष्कर्ष ७१

पाँचौ परिच्छेद : शोधनिष्कर्ष ७२-७३

५.१ सारांश ७२

५.२ निष्कर्ष ७३

परिशिष्टहरू क - भ

सन्दर्भ सामग्रीसूची म

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

अनु.	अनुवाद
ई.	ईस्वी सम्बत्
गा.पा.	गाउँपालिका
गो.प.	गोरखापत्र
चौँ.सं.	चौथो संस्करण
डा.	डाक्टर
न. पा.	नगरपालिका
प्रा.	प्राध्यापक
पृ.	पृष्ठ
वि. स.	विक्रम सम्बत्
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय